

Filologiyamyz barada söz

Category: Edebiýaty öwreniș, Kitapcy, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Filologiyamyz barada söz FILOLOGIÝAMYZ BARADA SÖZ.

Türkmen halk döredijiliginı we klassyk edebiýaty öwreniji professor Mäti Kösäýew öz ömrüniň dowamynda (1906-1984 ýý) türkmen halkynyň öňünde köp hyzmatlary bitirdi. Yöne ol iki gezek ýerliksiz günälemeleriň şarpygyny hem datdy. Bu gün belli pedagog Mäti Kösäýewiň heniz hiç ýerde çap edilmedik işini – 1966-nji ýylda, özünüň 60 ýyllyk ýubileý dabarasında sözlän sözünüň tekstini, okyjylara hödürlemeği makul bildik. Biz Mäti aganyň bitiren uly hyzmatlary üçin onuň öňunde bergidardyrıys. Goý, şu iş hem şol bergimiziň bir bölegini üzmäge synanyşyk bolup hyzmat etsin.

Allamyrat Esenow.

* * *

Adat boýunça ýaş toýy bellenende öni bilen biografik materiala ýapyşylýar. Bir hasapdan, şol ýubileýi belleýän adamyn biografiýasynda diňleýjä, ylaýta-da ýaş nesillerimize nusga alarlyk bir zat bar bolsa, onda şol ýodadan biz hem ýöräbersek bolardy.

Yöne weli, emma weli, aý nätjek, bu ýerde bir topar weliler, emmalar gelip, adamyny iňkise goýarlar.

Birinji welis-ä, özüň hakda gürrüň etmegiň çetinligi. Sebäbi durmuşda, dünýäde özi üçin bagt, baýlyk, goşa öküz we ş.m. yüzlerçe, hatda müňlerçe zatlary arzuw eden, dilän adamlar köp bolupdur, emma Adam atadır How eneden bäri ýaşan adamlaryň arasynda görk-görmek bilen akyl dilän bolmanmyşyn. Bu bolsa her kiminň öz görküne hem akylyna göwni ýetýändigini aňladýar. Ine, görüşümüz ýaly, her kim özünden (göwni) bitin bolýan bolsa, ol adamyn özünü ýamanlamajagy belli zat, onuň üstesine-de biziň halkymyzda öwünmek adaty hem selçeň.

Ikinji welisi, ýonekeý bir daýhan maşgalasyndan çykan adamyň

biografiýasynda nusga alarlyk bir zat tapyljakmy ýokmy diýen mesele.

Näme-de bolsa, bu ýerde öňden nysak bolup gelýän däbi äsgermezlik etmeli däl diýýarler, şonuň üçin biz hem gyzyksyz hem bolsa biografiýadan başlamakçy bolyarys. Eger öňden gelýan däbi bozmasyz bolsa, onda men 1926-njy ýylyň 1-nji sentýabryndan bări mugallymçylyk edýän. Ine şu 40 ýylyň içinde her bir gürrüne başlamda, 45 minutlap gürrüň etmegi öwrenipdirin. Mahlasy, Siz sabyr edip diňläp bilseňiz ine biz hem başlaýarys.

Adam balasy ýaş wagtynda köp zatlar bilen gyzyklanýar, käbiri belli-belli zatlara ukyply bolýar. Bularyň üstesine ata-eneler hem öz perzentleriniň belli bir hünär öwrenmegini arzuw edýärler.

Meniňem hossarlarlarym: “Seniň at dakylanym Mämmetnepes-Mätik örän ýiti sazandady, sen hem şonuň yzyny ýoretmelisiň” – diýip, maňa dutar äberdiler. Emma näçe jan etsem-de, meniň “şirin-şeker” diýip çalanyň “zäher-zakkun” boldy, “Nar agajy” diýip çalanyň “Gyzgan agajy” bolup çykdy.

Önde bir meniň ýaly saz öwrenjek bolýan şelpe kakýan eline üns berse, perde tutýan eli bir ýerde durmyş. Aýaly oňa:

– Iller dutar çalanlarynda ellerini aşak-ýokaryk süýşürýärler, sen bolsa bir ýerde dursyň-la? – diýende ol:
– Il tutmaly ýerini tapman, aýlanyp ýörenendir – diýip, jogap berýär. Şol adamyň “emelini” men hem başdan geçirdim, ýöne onda çykýan owaz heň däl-de, “turuň gidiň – turuň gidiň bolup durýar. Her halda ejem pahyr meniň adymy “bagşyjan” diýip tutýardy.

Geçmişde sazy, sesi ýürege düşgүç bir bagşy bolanmyş, ol aýdym aýtmaga gaty höwesek eken, emma sesi ýakımsyz bolangoň, bir ýigit oňa: “Bagşy aga, hemiše bir nas atyp hezil beräýmaň bardyla!” – diýipdir.

Ýöne başga ýerden umyt gappsy açyldy. Şykky palcykldan, gyrmançadan, agaçdan dürli zatlar, suratlar çekmäge usullyydym, hatda kädiniň ýüzüne keşde-de çekip bilýärdim
1922-nji ýylда biziň obamyzda ilkinji sowet mekdebi açyldy, mugallymyň adyna Agaly Akmämmet diýýärdiler. Ol bir tagta

kagyzyň ýüzüne elipbiý ýazyp berdi, birki sany mars öwretdi. Mekdep garaja öýdedi, içinde oturgýja beýlede dursun, hiç hilek düşek hem ýokdy. Ýone mekdebe ilki baran günümüz içine şeker atýlan şüle bişirip berdiler, hem her kime bir laý çitden köýnek balak berdiler. Näme sebäpdendir mekdebimiz bir hepdeden soñ ýapyldy. Ýone düşünsek düşünmesek, mugallymymyzyň şol ýazyp beren harplarynyň suratyny çekýärdik. Emma ol wagyt kagyz gytdy, sonuň üçin sygyr ýa düye bakyp ýören ýerimizde köplenç çägäniň ýüzüne ýazardyk.

Meniň elime bir köne kitap düşdi ("Meşrep diwan" – A.E) men oňa düşünmesemde setirlerini götürýärdim. 1925-nji ýylда biziň obamyzda ilkinji gezek mekdep açyldy, mugallymymyzyň adyna Aga Hudaýberdi diýyärdiler. Bu mekdepde bir klas bardy, şol klasda 8 ýaşlyda, 12 ýaşlyda, 20 ýaşlyda, birlikde okaýardyk. Edil şol ýyl obamyzda komsomol ýaçeýkasy guraldy, meni ilkinji guramanýň, ilkinji sekretary edip saýladylar. Biz köplenç ýygnanyşygymyzda mars aýdyşardyk, ýowar edip, mekdebimiziň töwereğini arassalardyk. Mekdebi gutardyk, raýkomsomol iki sany oglany Marydaky pedkursa okuwa iberdi. 1926-njy ýylyň birinji sentýabinden soñ, özümüz hem mugallymçylyga başladyk, gündizine oglanylary, aşsamyna, bolsa ululary okadýardyk, oňa likbez diýip at berilýärdi. 1928-nji ýylда meni Tejen internatyna işe aldylar. 1929-njy ýylда bolsa raýmagaryf bölümminiň inspektory edip bellediler. 1930-njy ýylda-da partiýa hataryna kabul edip, sol ýylyň özünde partiýanýň rayon komitetiniň agitasiýa be propaganda bölümminiň müdürü edip bellediler. Emma kanselýariýada oturmak kän bir miesser bolmaýardy. Partiýanyň, hökümetiň geçirýän çärelerini amala aşyrmak üçin raýon wekili hökmünde köplenç at üstünde, obalarda bolardyk. Oba sowetlerine saýlawlar geçirerdik, galla, pagta taýýarlamagy ýola goýardyk, garyplar guramalaryny düzerdik, kolhozlar gurardyk, ekiş kompaniyalaryny geçirerdik. Sowet häkimiyeti tarapyndan obada geçirilýän çäreleriň garşysyna päsgel bermek üçin bay – kulaklar, ruhanylar elliinden gelen pyssy-pyjurlyklar edýärdiler, oba aktiwistlerini öldürýärdiler. Ahyrda bolsa käbir daşary yurt buržuaz dowletleriniň meçew bermekleri zerarly, olar ýaraga

ýapyşdylar, topar-topar bolup, obada ýykgynyçylyk edip ugradylar, kolhozyň mallaryny daşary ýurtlara sürüp äkidýärdiler, kooperatiw magazinlerini talaýardylar. Bular halys göze başa düşip ugransoňlar, oba raýon aktiwleri meýletin gyzyl taýaklylar we meýletin kommunistik otrýadlar gurap galtamanlaryň garşysyna çykmały boldylar. Ine şol tende guralan komotryáda goşulup, bir wzwodyň syýasy ýolbaşçysy bolup işlemek meniň paýyma düşdi, beýleki wzwotda bolsa Türkmenistanyň iň talantly artistleriniň biri, Beýik Watançylyk urşynda gurban bolan Bäsim Durdyew ýolbaşçylyk edýärdi. Tejeniň Magallak kanalynyň aýagyndaky Atgyrlandepe, Pygamdepe, Dolyhan, Utamyş kanalynyň aýagyndaky Kert çuňñul, Taýzy, Jylabyň bendi sebitlerinde galtamanlaryň üç sany otrýady bilen bolan aldyn-berdimli söweşler heniz-heniz gözümiň öňünden gidenok.

1931-nji ýylda raýkomyň bürosy meniň okuwa gitmek hakdaky arzamy kanagatlandyryp, şol ýyl Aşgabatda açylan Komwuza iberdi, emma meniň halk döredijilige, edebiyata bolan çäksiz söýgim meni pedwuza itekläp eltdi.

Ilki biziň klasymyzda 31 adam bardy, emma tötänden girenler, wagtláýyn kynçylyga çydamadyklar kem-kemden syrylyp, ahyrda 1934-nji ýylda 9 adam bolup, Aşgabat döwlet pedagogik institutyny oňat bahalar bilen tamamladyk. Biz merhum Şaja Batyrow, Maşan Hamzaew dagy bilen bile okapdyk. Türkmen taryhynda ýokaryý mekdebiň önümü bolanymyz üçin, bizi durşumyz bilen Moskwa, Leningrada syýahata iberdiler.

Oňat gutaranlaryň arasynda Şaja neresse ikimizi institutyň özünde alyp galdylar. Kadr meselesi onçakly bolluk bolmany üçin maňa hem-ä ruslary türkmençe okatmagy, türkmen toparlarynda ene dili, halk döredijiliği klassyk edebiýaty hem gadymy türkmen ýazuwyny okatmaga tabşyrdylar. Programmasy, okuw kitaby bolmadyk bir topar sapaklar käwagt auditoriýa girjek bolanyňda gözüni tegeledýärdi.

Ýöne Aleksandr Petrowiç Poseluýewskiý ýaly rus alymlary ýerli kadrlara irmän-arman kömek edýärdiler, goldaýardylar, ýola gönükdirýärdiler.

Işiň gapdaly bilen aspiranturada okadyk.

Uruş başlady. Moskwanyň Lomonosow adyndaky döwlet uniwersiteti Aşgabada, Odessanyň Döwlet uniwersiteti bolsa Baýramala göçüp geldi. Bu Uniwersitetler ýerli kadrlaryň dissertasiýa goramaklygyna uly kömek etdiler. Men hem Odessa uniwersitetiniň alymlar sowetinde üstünlik bilen dissertasiýa goradym.

Bir topar predmetleriň başyny agyrtmaga, bir-ä kadr ýetmezçiliği sebäp bolýardy, bir-de şol predmetlere bolan çäksiz söygi sebäp bolýar. Mysal üçin, türkmen dilini alyp göreliň birinjiden-ä, türkmen dili örän gadymy hem bay dil. Muňa ähli türki kowumlaryň dili, mongol dili, arap dili, pars dili we başga-da ençeme diller gelip goşulypdyr, onuň üstüsine işlenmedi dil bolany üçin eliňi uran ýeriň tarpsy.

Halk döredijiligine bir syn edeliň. Ýe. E. Bertels pahyr: – Az sanly türkmen halky köp sanly feodal döwletleriň garşysyna göreşmeli bolupdyr. Şonuň üçin türkmen halky özüniň halk döredijilik eserlerini-de, edebiýatyny-da goranmaga utgaşdyrypdyr, köp sanly gahrymançylykly eposlar, dessanlar, aýdýmlar döräpdır – diýip aýdardy. Epos hem dessanlarda gatnaşýan Göroly başlyklaýyn Sapar köse, Handan batyr Ärhasan, Gülaýym, Döwletýarbeg, Ýusupbeg, Aşyrbeg serdar, Kamarylzaman, Moýsepit serdar, Şäbähram, Salabeg, Zelili... ýaly gahrymanlary bir ýatlaň. Ol ajaýyp obrazlar “At salanda doñuz kimin topulyp, aýy kimin asylýan” türkmen ýigitlerini terbiýeläp yetişdirmekde ägirt uly rol oýnapdyrlar.

Ya-da ýazuw edebiýatyza bir nazar salyň. Ol edebiýat Orhon, Eniseý derýalaryndan başlap, Mawerannähr, Nurgarabaýyr, Müňgyşlak, Ustýurt, Garagum sebitlerinde kemala gelip, özüniň mähnet gazanynda gaýnap joşyp, onýň erñegindeň daşa çykyp, bir ujy Hindistana, bir ujy Bagdada, bir ujy Kawkaza baryp yetipdir. Daşarý yurtly alymlardan Ignas Kunoş 1893-nji ýylda özüniň “....., (ady görkezilmändir – A.E.) diýen işinde: “Gadymy zamanlarda goşgy bilen ýa kyssa bilen ýazylan halk kitaplary döräpdır. Bu kitap türkmenleriň batyrlyk baradaky rowaýatlary bolup, olar Eýran (hem) türk ýerlerine düşip, sünnilik ýa şygalyk reňkini alýarlar. Şeýlelikde türkmen legendalary, azerbayjanlara, ol ýerden bolsa Kiçi Aziýaly

taýpalara Anadoli tirelerine geçipdir" diýip ýazýar. Daşary ýurtlara ýaýran şahyr hem ýazyjylardan Burhaneddin Siwasly, Baýram han, onuň ogly Abdyrahym, Ýolguly Anisi ýaly dine sanlyja adamlaryň atlaryny bilyärис. Emma iň gadymy döwürlerde, Gaznawiler hem-de saltyklar döwründe ýüzlerce şahyrlar, alymlar döräpdir. Onuň üstesine-de Timuriler dinastiýasyna çenli bir topar antik edebiýatlar bolupdyr Sowet häkimiýeti ýyllarynda filologiá barada ep-esli işler edildi. Köp şahyrlaryň eserleri toplanyp, çap edilip çykaryldy, programmalar, okuw kitaplary döredildi. Yöne entek etmeli işler örän kän. Ylaýta-da XVIII asyra çenli bolan türkmen edebiýatynyň taryhyny döretmek zerur. Munuň üçin ýörite sektorlar açyp, türkmen ýazyjy-şahýrlarýň gadymy türkmen dilinde ýazanlaryny, pars hem arap dilinde bolanlaryny birin-birin öwrenmeli. Şu hili edilse, türkmen edebiýatynyň ösüş etaplaryny anyk kesgitlemek bolar.

Halkda "Türmen göçi dura-bará düzeler" diýen nakyl bar. Emma biz kosmos zamanasynda ýasaýanlygymyz üçin, "türkmen goşunyň dura-bará düzelerine" garaşyp otyrman, ony has çaltlandyrmagymyz zerur.

Mäti KÖSÄÝEW,
17. 05. 1966 ýyl.

«Mugallymlar gazeti», 14.12.1990 ý. Edebiýaty öwreniș